

ANTI-K DAVR XORAZM ME'MORCHILIGINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Salayev Soliyjon Zokirjon o'g'li
magistrant, Toshkent arxitektura-qurilish universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqola qadimgi Xorazm me'morchiligi va uning o'ziga xos xususiyatlari, o'sha davr arxitekturasi tarixiy ildizlari va shu bilan birgalikda boshqa davlatlarda uchramaydigan alohida strukturasi haqida so'z yuritadi.

Аннотация. В данной статье рассказывается об архитектуре древнего Хорезма и специфических чертах, исторических корнях архитектуры того времени, также ее особом строении, не встречающемся в других странах.

Annotation. This article talks about the architecture of ancient Khorezm and its specific features, the historical roots of the architecture of that time, as well as its special structure that is not found in other countries.

Kalit so'zlar: Ahamoniylar sulolasi, Iskandar Zulqarnayn, ellinlashtirish, xom g'isht, paxsa, somon, zardushtiylik.

Ключевые слова: династия Ахеменидов, Александр Македонский, эллинизация, кирпич-сырец, солома, солома, зороастризм

Key words: Achaemenid dynasty, Alexander the Great, Hellenization, raw brick, straw, straw, Zoroastrianism.

Markaziy Osiyoning boshqa tarixiy-madaniy hududlari orasida Xorazm o'ziga xos rivojlanish yo'li va shunga mos ravishda madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari, hattoki, asosan "tabiiy sharoit bilan belgilanadigan" ayrim o'ziga xoslik bilan ajralib turadi.¹. Va agar biz tarixga nazar tashlasak, Miloddan avvalgi IV asrda Xorazm- Ahamoniylarga qaram bo'lmagan, mustaqil satraplik, Ahamoniylar shohining munosib ittifoqchisi bo'lgan.². Bunda asosiy rolni Amudaryo va Kaspiy dengizigacha bo'lgan O'zboy kanali o'ynagan. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, "Ahamoniylar davlatining har bir hududi o'z an'alarini rivojlantirishda davom etmoqda, garchi u o'zining rasmiy fors san'atiga e'tibor qaratish zarurati bilan bog'liq ko'ringan bo'lsada".³. Ahamoniylar, o'z navbatida, ular bosib olgan hududlarda sug'orish ishlaridan tashqari, istehkomlar va turar-joy binolari qurish bilan ham shug'ullanganlar.

Iskandar Zulqarnaynning davlat tepasiga kelganida va yunon-makedon qirollari hukmronligi davrida u Osiyoda - mustaqil davlat edi. Xorazmda ellinlashtirish uchun shart-sharoit yo'q edi, buning sabablaridan biri qadimgi Eron zodagonlari va qadimgi Eron xudolariga sig'inish edi. Arxeologiya ma'lumotlariga ko'ra, "qadimgi xorazmliklarning madaniy aloqalari, asosan, Osiyo davlatlarining

¹Rtveladze E.V., Alimova D.A. O'zbekiston davlatchiligi tarixi, I jild – Toshkent, 2009 y. 107.

²O'sha yerda, p. 131.

³Nikulina N.M. Qadimgi yunon va qadimgi Sharq san'atining o'zaro bog'liqligi to'g'risida // Sovet Sharqi xalqlari madaniyati va san'atida antiklik va qadimiy an'alar. - M., 1978, b. 39.

turli hududlariga cho'zilgan.⁴va arxitekturada butunlay "eski Sharq ruhi hukmronlik qilgan"⁵. Arxitektura va umuman madaniyatdagi bunday mustaqillikka "kuchli siyosiy tashkilot va qisman qulay geografik joylashuv ham sabab bo'ldi."⁶. Ushbu hudud me'morchiligining o'ziga xosligi uning hech qanday tarzda izolyatsiya qilinishini anglatmaydi. Sharq an'analarini ijodiy o'zlashtirgan holda, bu davr Xorazmda o'ziga xos uslub yaratilgan.

Shunday qilib, asosiy qurilish materiali xom g'isht bu hududda paxsadan oldin paydo bo'lgan (Jonboz-qal'a No7). Bu katta kvadrat shaklidagi g'isht bo'lib, uning o'lchamlari 40-42 sm dan 10-11 sm qalinlikda bo'lgan va eramizning birinchi asrlarida 44-45 smga o'zgargan. Ma'lumki, binolarning shakli g'isht shakliga bog'liq edi - "kvadrat g'isht formati bilan g'ishtning yarmini ishlatishga to'g'ri kelgan"⁷. Xorazmda xom g'ishtdan tashqari kombinatsiyalangan devor - paxsa va xom g'ishtning kombinatsiyasi ham qo'llanilgan. Masalan, kuchliroq mustahkamlik uchun Janbasqal'aning pastki qismidagi qal'a devorlari paxsadan, devorlarning o'zi paxsa va xom g'isht, yuqori qismi xom g'ishtdan qilingan, bundan esa "konstruksiyanı yaxshi tushunish"⁸ni ko'rish mumkin. Xorazmdagi paxsa qurilishiga xos bo'lgan yana bir konstruktiv tafsilot suv o'tkazmasligi uchun paxsa bo'laklari ostiga qamish qatlaminı kiritilishidir.⁹. Bunday konstruktiv texnika devorlarnı tuzlarning kirib kelishidan himoya qildi. Qumli tuproqlarda (Ayoq-qal'a №3) binolar uchun uzluksiz chiziqli poydevorlarnı tashkil qilish tizimi ham qiziqish uyg'otadi.

Qadimgi Xorazm me'morchiligi bo'yicha barcha asosiy bilimlar 1937-yilda 40 yildan ortiq umrini ushbu mintaqani o'rganishga bag'ishlagan S.P. Tolstov orqali yetib kelgan. U Qadimgi Xorazmning bilim darajasi yuksakligini qayd etgan¹⁰. Bu hududning antik davr arxitekturasi qadimgi me'morlarining tabiiy sharoitga asoslangan qurilish materiallari va konstruksiyalari haqidagi bilimlari kuchli ekanligi, ularning zukkoligidan dalolat beradi. Me'morchilikdagi qum bilan tsementlangan g'ishtlar mustahkam qobiq hosil qiladi, bunday yo'nalish qumtepalarini tashqi loy qatlami va qurilish parchalari bilan mahkamlash orqali shakllangan.. Tolstovning so'zlariga ko'ra, bunday tuzilmalar ko'proq barqarorlikni ta'minlaydi va binoni tuproq tuzlaridan himoya qildi. Keyinchalik, III asrda inshootlarda ohak o'rniga allyuvial qum ishlatilgan. Oldindan ishlov berishni talab qilmagan holda, u g'isht, gips, ohaklarda "ularning plastikligini oshirish va quritilganda yorilishning oldini olish" uchun qo'shimcha sifatida ishlatilgan.¹¹.

⁴Vorobieva M.G. Qadimgi Xorazm san'ati va hunarmandchiligi yodgorliklarida qadimiy an'analar // Sovet Sharqi xalqlari madaniyati va san'atida qadimiylik va qadimiy an'analar. - M., 1978, b. 234.

⁵Lelekov L.A. O'rta Osiyodagi ellinistik badiiy madaniyatning mahalliy markazlari // Sovet Sharqi xalqlari madaniyati va san'atida antiklik va qadimiy an'analar. - M., 1978, b. 228.

⁶Pugachenkova G.A. O'rta Osiyo antik davr arxitekturasi // VDI, 1951, No 4, b. 189.

⁷Voronina V.L. Markaziy Osiyoning qadimiy qurilish texnologiyasi // Fanlar akademiyasi, 1953 yil, 3-son, b. 9.

⁸O'sha yerda, p. 13.

⁹Pugachenkova G.A. Markaziy Osiyo mintaqasining qadimiy istehkom me'morchiligining xususiyatlari (so'nggi tadqiqotlar nuqtai nazaridan). Matn yozuvi, p. 17.

¹⁰Tolstov S.P. Beruniy va uning davri // Beruniy. - M., 1950 yil.

¹¹Toprak-qal'a // Tr. Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi XIV. Rep. ed. Yu.A. Rapoport va E.E. Nerazik. - M., 1984, b. 24.

Ma'lumki, Xorazm seysmikligi 5-7 ballgacha bo'lgan hudud bo'lib, shuning uchun qum massaviy material sifatida uni zilzilalar paytida fizika qonunlariga bo'ysunadigan me'moriy yodgorliklar poydevorida ishlatish uchun ideal xomashyo edi. Va ishonchliligi uchun "paxsa qatlamlari katta xonalarning pollari ostiga yotqizilib, ular yaratgan xandaqlarda qumni lokalizatsiya qilishdi"¹². Shuningdek, qum namlikni saqlamaslik xususiyatiga ega bo'lib, u yer osti suvlari yuqori bo'lgan Xorazm tuprog'i uchun muhimdir.

Ayniqsa, II-III asrlarda qurilish texnikasi yaxshilandi. Bundan ko'rinib turibdiki, har xil turdagi g'ishtli gumbazli inshootlarning qurilishi tabiatan juda nozik bo'lgan va ularning kengligi bu tuzilmalar uchun ta'sirchan hajmga ega (masalan, Tuproq-Qal'ada 3,6 m). Qayd etish joizki, "Xorazmliklar qabr o'rnatish san'atini mukammallikka yetkazgan, material va texnika eng mayda detallarigacha o'ylangan"¹³. Miloddan avvalgi 5—4-asrlarda Xorazm me'morchiligida eng qadimgi qabr va arklar tasvirlangan. Tadqiqotlarga ko'ra, "tabiiy-iqlim sharoitlari, shuningdek, mintaqaning seysmikligiga ko'ra, yarim cho'l, quruq hududlarda gumbazlar yaxshi rivojlangan"¹⁴. Va, siz bilganingizdek, "qadimiy me'morchilikning shakllanishida yetakchi rol o'ynagan bir-biriga o'xshashlik" edi.¹⁵ Hatto kemerli va tonozli tuzilmalar uchun ishlatiladigan g'isht shakli ham g'ayrioddiy trapetsiya shaklida edi, bu esa xanjar shaklidagi qismlarni qisqartirdi. Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, g'ishtlarning shakllari va standarti egri shakliga mos ravishda o'rnatildi. G'ishtning og'irligini kamaytirish uchun loy tarkibiga somon qo'shilgan, bu esa ushbu qurilish materialiga yanada ko'proq mustahkamlik bergan. Ushbu g'ishtning o'lchamlari vaqt o'tishi bilan o'zgargan - antik davr boshlarida yuqori va pastki poydevorlar 28 va 25 sm, antik davr oxirlarida - 20 va 17 sm.

Qadimgi Xorazmda, ilk antik davrda ellipssimon uch markazli gumbazlar, shuningdek, vertikal va qiya "segmentlar" bilan qoplangan yarim geometrik muntazam ellips (Qo'y-Qirilgan-qal'a) ko'rinishidagi gumbazlar ishlatilgan. miloddan avvalgi bir necha ming yillar davomida Misrda, Mesopotamiyada, keyin Eronida ma'lum bo'lgan. Egri chiziqlar konturida kamon oralig'i va balandligi o'rtasida mavjud bo'lgan ma'lum bir qonuniyat aniqlandi. Masalan, Tuproq-qal'ada tonoz balandligining uning kengligiga nisbati Misr uchburchagidagi ikki tomonning nisbatiga teng edi. Bu usul qadimgi Sharq qurilish texnikasida (Misr, Sosoniylar Eronida) keng ma'lum bo'lgan. Shuningdek, g'isht uchun ham, egri chiziqlar shakli uchun ham yagona shakl omili mavjudligi aniqlandi, ulardan foydalanish orqali egri chiziqning oddiy konstruktsiyasi va ularning bir xil konturi olingan.¹⁶ Ya'ni bu hududga xos xususiyat, tadqiqotchilar me'moriy dekorning

¹²O'sha yerda, p. 28.

¹³Voronina V.L. Qadimgi Xorazmning qurilish jihozlari // 1945-48 yillardagi Xorazm ekspeditsiyasining arxeologik va etnografik ishlari. - M., 1952, b. 94.

¹⁴Baymatova N.S. O'rta Osiyoning gumbazli me'morchiligiga oid eslatmalar (miloddan avvalgi IV-III ming yillik - eramizning VIII asrlari) // O'rta Osiyo: manbalar, tarix, madaniyat. - M., 2005, b. 165.

¹⁵Lapirov-Skoblo M.S. Qadimgi Xorazmda qabr shaklini yasashning ayrim usullari haqida, b. 244.

¹⁶Orlov M.A. III asr saroyining "Jangchilar zali" ni qayta qurish. AD Toprak-qal'a // 1945-48 yillardagi Xorazm ekspeditsiyasining arxeologik va etnografik asarlari. - M., 1952, b. 61.

kompozitsion qurilishida geometrik naqsh o'rnatdilar. Albatta, bunday naqshlar binolarni qurishda mavjud edi. Masalan, Qo`y-Qirilgan qal'a rejasining nisbati "diagonallar usuli" ga asoslangan geometrik konstruksiyalarga asoslangan edi va uning qurilishida modul o'rnatildi, ulardan foydalanish tufayli "elementlarga . reja bo'yicha aniq mutanosiblik berildi."¹⁷. Va Tuproq-Qal'ada, tadqiqotga ko'ra, eng oddiy asboblari (qoziq va ip) yordamida "rejalashtirish sxemasining aniq to'rtburchaklar taqsimoti amalga oshirildi".¹⁸, to'g'ri burchak ostida bir nechta asosiy devorlarni qurish qobiliyatini ko'rsatdi, shunda keyingi tartibning qolgan qismi oddiy o'lchovlar bilan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan. Ya'ni, Xorazmning qadimiy quruvchilari nafaqat material va konstruksiyalarning xossalari haqida yaxshi texnik bilimga ega bo'lgan, balki amaliy geometriyadan ham yaxshi xabardor bo'lgan, shuningdek, "shakl va nisbatlarning didiga ega" edi.¹⁹.

Shaharlarning asosiy qismini, ularning me'moriy va tashkiliy muhitini turar-joy binolari tashkil etdi. A. Pop ta'kidlaganidek, kamtarona turar-joy me'morchiligini o'rganish muhim ahamiyatga ega, chunki unda qadimgi an'analar ko'pincha saqlanib qolgan. Xorazm me'morchiligi konservativizm va an'analarning barqarorligi bilan ajralib turadi. Turar joyni rejalashtirishda ibtidoiy davrga oid chuqur an'analar seziladi. Bunga Miloddan avvalgi 4-3-asrlarning bir xil turdagi turar-joylarini misol qilish mumkin, masalan aholi punktlarida ming yildan ko'proq vaqt davomida qurilgan oddiy binolar Qo`rg`oshin-qal'a va Jonboz-qal'a Katta uylarda 7-9 xona bo'lgan. Uy old qismdan (ustunli dahliz), maishiy xonalardan, oshxonalardan (Tuproq-Qal'a va Ayoq-Qal'a posyolkalari) iborat edi - "barcha hollarda xonalarning maqsadi tan olinadi, uy-ro'zg'or xonalari binolar bilan bog'langan »²⁰. 3 xonali kichik uylar ham topilgan (Jonboz-Qal'ada). Tuproq-qal'ada planlashtirilgan ochiq hovlilar va minora mavjudligi bilan almashinadigan o'zaro bog'langan binolar zanjiri shaklida takrorlanadi. Shunday xonadonlar 3-6 ta bo'lgan, boylarning uylarida rejalashtirish g'oyasi "hovli-ayvan tartibi. deb ataladigan tizimga asoslanadi.

Barcha uylar tarqoq toifaga kirgan - ular bir-biridan uzoqda izolyatsiya qilingan guruhlariga bo'lingan (har biri 2-3 ta), izolyatsiya qilingan (Berkut-Qal'a vohasida) Qadimgi Xorazmning o'ziga xos xususiyati kulolchilik ustaxonalarining qishloq aholi punktlari chegarasida, suv manbalari yaqinida (Marv, Termizdan farqli o'laroq) 3-4 km radiusda hunarmandchilik maskanlari mavjud bo'lganligidir. Bunday joylashtirishning sabablaridan biri "kulolchilik alohida shart-sharoitlarni talab qiladi va pechlarning joylashishi yong'in chiqishiga sabab bo'lishi mumkin edi"²¹.

G.A. Pugachenkovaning so'zlariga ko'ra, turar-joy me'morchiligida "bu tamoyillar monumental arxitekturada eng to'liq estetik timsolni olgan" ekanligi

¹⁷Lapirova-Skoblo M.S. Ba'zilar haqida ..., p. 244.

¹⁸Toprak-qal'a. Qal'a. Rep. Ed. Yu.A. Rapoport va E.E. Nerazik. - M., 1984, b. 39.

¹⁹Voronina V.L. Qadimgi Xorazmning qurilish texnikasi, b. 103.

²⁰Nerazik E.E. Xorazmdagi qishloq uyi, 1-bet. 216.

²¹Aholi punkti Toprak-qal'a, bilan. 139.

isbotlangan.²². Bu borada Xorazm ham bundan mustasno emas. Bu hududda, ma'lumki, zardushtiylik keng tarqalgan bo'lib, u "me'moriy asosga ega bo'lgan va jamiyatning g'oyaviy hayotida muhim rol o'ynagan.²³. Ulardan biri Jonboz-Qal'adagi "Olovli uy" bo'lib, u jamoat diniy marosimlari va taomlarini o'tkazish uchun mo'ljallangan.²⁴. Oval supada o'chmas olov yongan. Xonaning atrofida 1,5 g'ishtli U shaklidagi skameyka (supa) bo'lib, u "olov-xonning funksiyalarida jamoat elementi mavjudligini" ko'rsatadi va katta saroy va jamoat ibodatxonalari, shuningdek turar-joy binolari bo'lishi tamoyilini tasdiqlaydigan bir xil tamoyilga asoslanadi. Ba'zan loyihalar ramziyligiga (Qo'yqirilgan Qal'aning dumaloq loyihasi) asoslangan bo'lib, ularning me'morchiligida sak-massaget ta'siri seziladi. Qurilish jarayonida "me'morlar binodan astronomik kuzatishlar nuqtasi sifatida foydalanishga imkon beradigan hisob-kitoblarga asoslanishdi".²⁵. Ya'ni, bu yodgorlik ibodatxona, maqbara va astronomik vazifalarini o'zida mujassam etgan. Shuningdek, Tuproq-qal'ada bir nechta olov ibodatxonalari topilgan - ibodatxonaning markaziy qismida mustahkam platformada kichik ziyoratgohlar, saroy qo'rg'onida, shuningdek, shahar bo'ylab ibodatxonalar mavjud bo'lgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu maqolaning mavzusi Xorazm arxitekturasi bo'yicha natijalarni biroz to'liq ko'rib chiqish, uni bir ish doirasida amalga oshirish hatto qisqacha imkonsizdir, balki bu hududning me'moriy xususiyat masalalariga to'xtalib o'tish kerak. "Xorazm sivilizatsiyasi Mesopotamiya madaniyatining ma'lum ta'sirida shakllangan".²⁶, keyin qadimgi Sharq mamlakatlari (Misr, Mesopotamiya, Eron) va Xorazm me'morchiligi o'rtasida shaharsozlik, istehkom, qurilish va me'moriy kompozitsiyaning ayrim masalalariga ta'sir ko'rsatgan yaqqol o'xshashliklar mavjud edi. Bu haqiqatni ushbu hududni o'rgangan barcha tadqiqotchilar (S.P.Tolstov, E.E.Nerazik va boshqalar) qayd etgan. Lekin shu bilan birga, qadimiy Xorazm madaniyati yuksak darajada bo'lib, irrigatsiya, istehkom, aniq fanlar rivoji bilan birga yagona uslubga ega bo'lgan Xorazmning o'ziga xos me'morchiligi ham jadal rivojlanib bordi, deb bemalol ayta olamiz. Bunga ko'p jihatdan muhandislik muammolarini oqilona va aniq hal qilish, qurilish materiallari va konstruktsiyalarining xususiyatlarini mukammal bilish, nozik o'ziga xos did, shuningdek, ma'naviy va moddiy madaniyatdagi an'analarning konservatizmi va barqarorligi yordam beradi.

²²Pugachenkova G.A. Baqtriya turar-joy binosi // O'rta Osiyo xalqlari tarixi va madaniyati. - M., 1976, b. 38.

²³Jabborov I., Dresvyanskaya G. O'rta Osiyoning ruhlari, avliyolari, xudolari. Din tarixi bo'yicha insholar. - Toshkent, 1993 y., b. 129.

²⁴Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm. - M., 1948, b. 96-98.

²⁵Jabborov I., Dresvyanskaya G. O'rta Osiyoning ruhlari, avliyolari, xudolari, b. 111.

²⁶Toprak-qal'a. Saroy, s. 289.